

Εξουσία και μάζα

Ψυχολογία της μάζας

Για να αρχίσει να υπάρχει η «μάζα» ως ψυχολογική ενότητα, πρέπει να ξεπεραστεί η κατάσταση χάους και αδιαφορίας που αρχικά επικρατεί σ' ένα τυχαίο σύνολο ανθρώπων. Σ' αυτό το σύνολο κυριαρχούν η μια δίπλα στην άλλη και εναλλάσσονται συνεχώς, η αδιαφορία, η φιλία και η διαμάχη. Η «μάζα» δίνει μια δομή σ' αυτόν τον «σωρό». Αυτό επιτυγχάνεται αν εκπληρωθεί μια προϋπόθεση: Τα διάφορα άτομα πρέπει να έχουν κάτι το κοινό, π.χ. ένα κοινό ενδιαφέρον ή συμφέρον, ένα κοινό αγαπητό ή μισητό αντικείμενο ή σύμπτωμα, πάντως μια κοινή κατεύθυνση αισθήματος. Ως συνέπεια αυτού έχουν τότε την ικανότητα αλληλεπίδρασης.

Ο Φρόιντ, στο βιβλίο «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ», ξεχωρίζει δύο δομικά στοιχεία: Το κοινό «κάτι», προς το οποίο τα υποκείμενα προσανατολίζονται συμβολικά, επειδή τους ελκύει ή τους απωθεί, και την αλληλεπίδραση ανάμεσά τους, που σημαίνει και αμοιβαία ταύτιση ανάμεσά τους. «Ταυτότητα» όμως τους δίνει το κοινό «κάτι». Είναι η στολή που «κάνει» τον στρατιώτη να διακρίνεται ως μέλος ενός συνόλου που λέγεται «στρατός». Το ίδιο ισχύει και για την Εκκλησία. Τα δυο αυτά κλασικά παραδείγματα μάζας (στα οποία προστίθεται ως τρίτο το «Κόμμα») είναι ωστόσο πολυσύνθετοι οργανισμοί, που έχουν μια διαφοροποιημένη δομή: Ιεραρχία (κάθετες σχέσεις) και συνεργασία (οριζόντιες σχέσεις), καθώς και έννοια έννομων σχέσεων μέσα στα πλαίσιά τους. Το στοιχείο της μάζας αποτελεί ωστόσο βασικό «συγκολλητικό» στοιχείο, χωρίς το οποίο όλα τα άλλα δεν μπορούν να υπάρξουν, αλλά είναι ταυτόχρονα το πιο πρωτόγονο στοιχείο. Η «καθαρή» του μορφή είναι η «συμμορία» ενός «χαρισματικού» ηγέτη με τον οποίο τα μέλη έχουν προσωπική, συναισθηματική σχέση. Η μάζα είναι αντικείμενο και της κοινωνιολογικής ανάλυσης, εδώ μας ενδιαφέρουν μόνον ορισμένα χαρακτηριστικά· και ως μάζα θεωρούμε όλα τα σχήματα που ονομάζονται με συνώνυμες λέξεις: Κλίκα, ομάδα, ορδή, κοινότης.

Μέσα στα πλαίσια της μάζας ένα σημείο/σύμβολο που αντιπροσωπεύει ένα αίσθημα προκαλεί σ' αυτόν που το αντιλαμβάνεται (βλέπει/ακούει) το ίδιο αίσθημα και μάλιστα τόσο πιο δυνατό όσο περισσότεροι το συμμερίζονται. Η μάζα, τονίζει ο Φρόιντ, δημιουργεί στο άτομο την εντύπωση μιας απεριόριστης δύναμης και ενός ανίκητου κινδύνου, αντιπροσωπεύει φαινομενικά την ανθρωπότητα, και έτσι

σφετερίζεται την αυθεντικότητα και το κύρος της, ως φορέα του νόμου. (Η αυθεντικότητα αυτή συνίσταται στο ότι φοβάται κανείς τις ποινές της και δέχεται για χάρη της ορισμένους περιορισμούς).

Το φαινόμενο της εξουσίας μέσα από τη μάζα ξεκινάει από το γεγονός ότι σε καιρούς κρίσης βρίσκονται συχνά ορισμένα χαρισματικά άτομα, τα οποία αντιπροσωπεύουν προς τα έξω εκείνα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ασυνείδητα θα επιθυμούσαν να έχουν οι άλλοι, πράγμα που τους κάνει να τα επιζητούν. Η πιο πρωτόγονη περίπτωση είναι όταν κυριαρχούν ο κοινοτισμός και ο λαϊκισμός· τότε δεν υπάρχουν στη μάζα άλλα, πιο διαφοροποιημένα στοιχεία συνοχής. Εδώ κάθε άτομο «υπάρχει» μόνο ως κομμάτι της μάζας, έξω από την οποία δεν «υπάρχει», οπότε αισθάνεται άχρηστο, αδύναμο και φτωχό. Αυτό συμβαίνει όταν δεν έχουν αναπτυχθεί στα άτομα προσωπικές ικανότητες, γνώσεις και απαιτήσεις. Η μάζα εδώ σημαίνει: Κατόπτρισμα του ενός στον άλλον και όλων μαζί απέναντι στον αρχηγό, που μπορεί να είναι ένας νεκρός ηγέτης ή ο αντικαταστάτης του ή ένας «ανεπίσημος» αρχηγός (*chef informel*), που τους συγκρατεί ως «όλον», απορροφώντας και εξουδετερώνοντας τις «διαφορές» ανάμεσά τους, συγκροτώντας έτσι μια «οργανική» «ολότητα».

Όσο πιο αναπτυγμένος, διαφοροποιημένος και μορφωμένος είναι ένας άνθρωπος, τόσο λιγότερο επιρρεπής είναι στη «μαζοποίηση». Αλλά ο άνθρωπος είναι ένα εύθραυστο ον· αρκεί μια δύσκολη περίσταση ανασφάλειας, και τα άγχη και η επιθετικότητα του τον οδηγούν στο να υπερνικήσει την ορθή του κρίση και τις καλές του διαθέσεις για χάρη της «φωλιάς» που του προσφέρει η μάζα, ακόμα και αν έχει εγκληματικούς σκοπούς. Η δυναμική της μάζας δεν διακρίνει ανάμεσα στις διάφορες τάξεις και παρατάξεις· η ιστορία έδειξε ότι πολλοί «διανοούμενοι» μπορούν εξίσου να είναι υστερικοί και φανατισμένοι όπως και οι «απλοί» άνθρωποι.

Ο ρόλος που παίζουν οι αρχηγοί και οι «οδηγητές» στο σχηματισμό της μάζας προέρχεται, όπως αναφέραμε πιο πάνω, από το ότι τα άτομα αυτά είναι φορείς ορισμένων χαρακτηριστικών (σημείων/ συμβόλων) και από το ότι είναι πιο «αδίστακτοι», αποφασιστικοί. Τον ίδιο ρόλο συσπείρωσης παίζουν οι ιδέες, τα αντικείμενα, αλλά πάντα χρειάζεται η παρουσία ενός (ή περισσότερων) προσώπου, γιατί τελικά η ταυτότητα ενός ανθρώπου σχηματίζεται μόνο μέσω της ιδεοποίησης και της ταύτισης με έναν άλλο άνθρωπο. Η ίδια ιδεοποίηση συνοδεύει αναγκαστικά και κάθε προσωπική και ερωτική σχέση· ο ενθουσιασμός για τον άλλον, τον «αρχηγό» ή το πρότυπο, το «είδωλο» έχει πάντα ερωτικά, εξαϋλωμένα

στοιχεία, ανεξάρτητα από το φύλο/γένος. Η μάζα εδώ ισοπεδώνει, δεν γνωρίζει τη διαφορά των φύλων, έχει ναρκισσιστικό χαρακτήρα (στο ατομικό και στο συλλογικό επίπεδο).

Η εικόνα του «οργανισμού» που δίνει η μάζα (ιδιαίτερα όταν έχει και ιεραρχικές σχέσεις μέσα στα πλαίσιά της) οδηγεί στην παράσταση του αρχηγού ως του «κεφαλιού» και των μελών ως των «οργάνων», και αποτελεί ένα κλασικό μύθο της συντηρητικής σκέψης (δεξιός και αριστερός)· πρόκειται για τη φαντασίωση του «όλου», που είναι τέλειο, παντοδύναμο και παντογνώστης, και που για χάρη του το υποκείμενο ως άτομο πρέπει να υποτάσσεται και να θυσιάζεται. Ό,τι είναι «απ' έξω» τείνει να θεωρηθεί από τα μέλη ως «απόρριμμα», ως κάτι κακό: Προδότες, αποστάτες, ξένοι. Το απόρριμμα, ως το «κακό αντικείμενο», συγκεντρώνει όλη την επιθετικότητα της ομάδας και παίζει ρόλο βασικό για τη συνοχή της· έτσι κάθε ομοιογένεια και αρμονία είναι προβληματική. Εδώ ισχύει πάντα η αμφιρροπία των ορμών: Το απόρριμμα είναι ο σωσίας του αρχηγού.

Στους πρωτόγονους λαούς, ο νεκρός, ο ξένος και ο βασιλιάς (αρχηγός) είναι ιερά πρόσωπα και προκαλούν τα ίδια αμφίρροπα αισθήματα θαυμασμού και φόβου, ενώ η φανατική προσήλωση στον αρχηγό μπορεί ν' αλλάξει στο αντίστροφο αίσθημα ξαφνικά και να οδηγήσει στην εκτέλεσή του, αν δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο αρχηγός δεν έχει πια το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, την πηγή χαρίσματος και μαγικής, δηλαδή υπνωτικής δύναμης και εξουσίας. Αρχικά αυτή η δύναμη είχε (και έχει πάντα ασυνείδητα) δυο όψεις: Είναι τόσο σωματική όσο και πνευματική ισχύς (ικανότητα) και από εδώ πηγάζουν οι δυο λειτουργίες της στρατιωτικής και της θρησκευτικής (και νομοθετικής) εξουσίας.

[...] Η μάζα είναι η πρωτόγονη δομή τόσο της κοινωνίας όσο και του ψυχισμού (παράλληλα με την οικογένεια), γιατί η απόκτηση ατομικής ταυτότητας είναι ένα επίμονο και εύθραυστο κατόρθωμα του πολιτισμού. Αυτό γιατί αρχικά «προσωπικότητα» είχαν μόνον οι μάγοι, οι πνευματικοί αρχηγοί, οι πατριάρχες, οι οποίοι κυριολεκτικά αισθάνονταν και σκέπτονταν «για το σύνολο». Η αίτηση ηθικής συνείδησης για τον καθένα διατυπώθηκε στην ιστορία για πρώτη φορά από τους αρχαίους Ιουδαίους προφήτες (Ιερεμίας) και από τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους (Σωκράτης). Αυτή η απαίτηση έγινε έκτοτε, παρ' όλες τις οπισθοδρομήσεις, καθολικό αίτημα. Τόσο ο Στωικισμός και ο Χριστιανισμός από τη μια, όσο και ο Διαφωτισμός και ο Σοσιαλισμός (ως ιδέα) από την άλλη, αποτέλεσαν σημαντικούς σταθμούς σ' αυτή την εξέλιξη, η οποία κάθε άλλο παρά έχει τελειώσει ή «αποτύχει», παρ' ότι κινδύνεψε ιδιαίτερα από τον Φασισμό και

τον Σταλινισμό τον 20ό αιώνα.

Η «ψυχή» της μάζας σημαίνει το εξής: Το άτομο αναστέλλει την κρίση του και την επιθυμία του εμπρός στις πιέσεις και απαιτήσεις της μάζας, που είναι πάντα ικανή και για «ανδραγαθήματα» και για εγκλήματα... Ο Φρόιντ δίνει τον εξής ορισμό της μάζας: Ένας αριθμός ατόμων που τοποθετούν το ίδιο αντικείμενο λατρείας (αγάπης) στη θέση του ιδεώδους του εγώ τους, και ως συνέπεια τούτου συνταυτίζουν το εγώ τους το ένα με το άλλο... Αλλά υπάρχει μια διαφορά ποιότητας ανάμεσα στο ιδεώδες της μάζας και στο ιδεώδες του εγώ: Το πρώτο είναι η εξωτερική, πρωτόγονη μορφή του δεύτερου, με το οποίο τελικά έρχεται σε σύγκρουση. Πιο συγκεκριμένα, στο ιδεώδες της μάζας κυριαρχεί το φαντασιακό στοιχείο, ενώ στο ιδεώδες του εγώ (που είναι εσωτερικοποιημένο) κυριαρχεί το συμβολικό στοιχείο.

Η σχέση αρχηγού-οπαδού μέσα στη μάζα είναι μια υπνωτική σχέση υποβολής. Θέληση έχει μόνο ο αρχηγός και αυτή προσκρούει στα όρια της ηθικής συνείδησης του οπαδού -αν αυτός έχει αναπτύξει μια τέτοια συνείδηση. Όπως στον υπνωτισμό, ο οπαδός υποτάσσεται στον αρχηγό και πείθεται κάθε φορά από τα επιχειρήματά του, δεν τολμάει να τον εγκαταλείψει (αυτό ισχύει και για τη συλλογική ηγεσία ενός κόμματος), γιατί βρίσκει σ' αυτόν εκείνες τις ιδιότητες που θαυμάζει. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής κρίσης, στη διάρκεια της οποίας τα υποκείμενα γίνονται υστερικά· γυρεύουν ένα στήριγμα που έχουν χάσει, ταλαντεύονται ανάμεσα σε κάθε είδους ακραίες και παράλογες καταστάσεις και τελικά νοσταλγούν μια σιγουριά, που τη βρίσκουν φαινομενικά σ' έναν «οδηγό» και σε μια ομάδα.

[...] Η μάζα, αποτελεί μια ορισμένη μορφή σχηματισμού κοινωνικών σχέσεων. Όπως διαφαίνεται από αυτά που είπαμε, υπάρχουν δίπλα της και άλλες μορφές με τις οποίες είτε συνδυάζεται είτε έρχεται σε σύγκρουση. Πριν απ' όλα η μάζα έχει μιαν αμφίρροπη σχέση με την οικογένεια: από τη μια φαίνεται η μάζα να ευνοεί τη συνύπαρξη με το οικογενειακό μοντέλο. Αλλά από την άλλη υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσά τους: η οικογένεια προωθεί τη δημιουργία ατομικής προσωπικότητας, αναγκάζοντας το άτομο (παρ' όλες τις ελλείψεις της: έτσι είναι καλύτερα, γιατί δεν διατρέχει τον κίνδυνο να ιδεοποιηθεί) να λάβει θέση απέναντι στη δική του επιθυμία και ταυτότητα, ανταγωνιζόμενο την απαίτηση και την επιθυμία των γονέων του. Ωστόσο αυτά τα θετικά στοιχεία της οικογένειας ισχύουν μόνο στο βαθμό που αφορούν την ανατροφή των παιδιών μέχρις ότου ενηλικιωθούν. Γιατί από εκεί και έπειτα αρχίζει μια άλλη διαδικασία, όπου οι

γονείς εξακολουθούν να θεωρούν τα ενηλικιωμένα παιδιά τους «παιδιά» και αυτά πάλι δέχονται κάθε είδους εξαρτήσεις χάριν των γονέων και της οικογένειας. Η οικογένεια δρα έτσι ανασταλτικά στην ανάπτυξη της ατομικότητας και της υπευθυνότητας των μελών της και έχει την ίδια αρνητική επίδραση όπως και η μάζα.

[...] «Ιδανική» μορφή «αρμονικής» κοινωνικής σχέσης («αταξική κοινωνία» κ.τ.λ.) δεν υπάρχει· (συν)υπάρχουν διάφορες μορφές που έχουν όλες ελλείψεις, αλλά ανάλογα με τις περιστάσεις είναι αναπόφευκτες και χρήσιμες. Παρ' όλ' αυτά μπορεί να ελπίζει κανείς ότι η μάζα κάποτε θα πάψει να υπάρχει μέσα σ' ένα δημοκρατικό σύνολο, και τα άτομα θα έχουν ισχυρά εσωτερικά ερείσματα που θα τα συγκρατούν ενάντια σε κάθε είδους υστερική ταύτιση με έναν αρχηγό.

Ωστόσο στην καθομιλούμενη γλώσσα, η «μάζα» έχει άλλη σημασία: Σημαίνει «σωρός», δηλαδή σύνολο ατομικοποιημένων ανθρώπων, «άσχετων» και αδιάφορων αναμεταξύ τους. Αυτή η «μάζα» θεωρείται προϊόν της καπιταλιστικής και γραφειοκρατικής (ή κρατικοσοσιαλιστικής) κοινωνίας. Αλλά μια τέτοια κατάσταση δεν είναι απόλυτη· υπάρχει μερικώς ή περιθωριακά. Πέρα από τον σωρό, τη μάζα και την οικογένεια υπάρχουν ακόμα σ' ένα μακρο-επίπεδο οι κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτιστικοί θεσμοί και οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί· αυτές οι δυο μορφές δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Οι θεσμοί και οι μηχανισμοί συνδυάζονται με τη μάζα· π.χ. στα πλαίσια κάθε γραφειοκρατικής οργάνωσης οι άνθρωποι πάντα βρίσκουν (έστω και στοιχειωδώς) συμπληρωματικούς τύπους σχέσεων, ώστε να αντισταθμίσουν τον απρόσωπο χαρακτήρα της γραφειοκρατίας και της τεχνοκρατίας.

Η γραφειοκρατική και η καπιταλιστική κοινωνία έχει μια διαλεκτική σχέση με την υστερία της μάζας: Παράγει τη δυσφορία των ατόμων και την τάση για απομόνωση, έτσι ώστε αυτά πάντα έχουν νοσταλγία για μια «κοινότητα» και έναν αρχηγό· το ποδόσφαιρο και η τηλεόραση οδηγούν στη δημιουργία τέτοιων κοινοτήτων, δημιουργούν έναν «λόγο» που «ενδιαφέρει» τα άτομα.

Το μοντέλο του ολοκληρωτισμού είναι κάτι το ξεχωριστό από όλα τα άλλα και η φύση του συνίσταται στη διαστροφή της μάζας, των θεσμών και των μηχανισμών συγχρόνως (δεν είναι ούτε δικτατορία ούτε αυταρχικό κράτος μόνο). Όπως το λέει η λέξη, υπάρχει μια σύγκλιση των τριών μορφών σ' ένα «όλον», στα πλαίσια του οποίου τα άτομα ελέγχονται απόλυτα από έναν γραφειοκρατικό, τρομοκρατικό οργανισμό, που έχει γίνει «θεσμός» πέραν των παραδοσιακών

θεσμών, διπλασιάζοντάς τους, και ο οποίος έχοντας το μονοπώλιο της εξουσίας και της ιδεολογίας, προσπαθεί να ελέγξει όχι μόνο τις πράξεις αλλά και τις σκέψεις και την ομιλία των ανθρώπων. Αυτό το σύστημα έχει μια ορισμένη ισομορφία με την ψύχωση και την παράνοια. Κυριαρχεί η γενική δυσπιστία και η καχυποψία καθώς και το ψέμα. Οι άνθρωποι όχι μόνο ψεύδονται αλλά, πολύ χειρότερο, καταλήγουν να πιστεύουν στα ψέματα που οι ίδιοι λένουν. Εδώ διαφαίνεται ένα πράγμα: Η παράσταση του «όλου» και του «τέλειου» είναι μια οπισθοδρομική φαντασίωση· έτσι στο κοινωνικό (και το πολιτικό) επίπεδο, μόνο ο χωρισμός των διαφόρων «κέντρων εξουσίας» μπορεί ν' αποτελέσει μια αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας των ατόμων και της δημοκρατίας.

Ο υπνωτισμός και η διανοητική ζωή των μαζών

Η κατάσταση ανάμεσα στον ύπνο και την εγρήγορση, ανάμεσα στο ασυνείδητο και τη συνείδηση, επιτρέπει στο άτομο να ενσωματωθεί σε μια μάζα, έτσι ώστε η συλλογική κατάσταση είναι μια υπνωτική κατάσταση. Στις θεραπείες μέσω υπνωτισμού, το αντικείμενο που προκαλεί την υποβολή είναι από τη μια κάτι που λάμπει ή ένας συνεχής θόρυβος, από την άλλη μπορεί να είναι το βλέμμα ή η φωνή ενός ατόμου. Ο λόγος του υπνωτιστή έχει την ικανότητα να υπνωτίζει, επειδή ο υπνωτιστής χρησιμοποιεί τη φωνή του.

Η ψυχολογία των μαζών γεννήθηκε ως θεωρία στη Γαλλία, το 19ο αιώνα, επειδή τότε συνέκλιναν δυο στοιχεία: Η κινητοποίηση των μαζών στις επαναστάσεις και η ύπαρξη σχολών υπνωτισμού στην ψυχιατρική. Η πρακτική του υπνωτισμού ήταν αρχικά ομαδική πρακτική· εδώ διαφαίνεται και η θρησκευτική της προέλευση, γιατί στις διάφορες σέκτες η επίδραση της ομάδας στα άτομα είναι άμεση και έντονη.

[...] Στην πολιτική και τη θρησκεία ο υπνωτισμός απαιτεί μια σκηνοθεσία σε μεγάλη κλίμακα, για να συγκεντρώσει την προσοχή των ατόμων, να την αποσπάσει από την πραγματικότητα, να ερεθίσει τη φαντασία· η σκηνοθεσία παρελάσεων και εορτών αποτελούσε πάντα συστατικό στοιχείο της θρησκείας και της πολιτικής, όσο και της ρεκλάμας. Οι τεράστιες σκηνοθεσίες των μαζών από τους, Μουσολίνι, Χίτλερ, Στάλιν και Μάο, έχουν έτσι παραμείνει μοναδικά μνημεία της χειραγώγησης και παραπλάνησης των μαζών (με τη συγκατάθεσή τους) τον 20ό αιώνα. Εδώ έχουμε δύο αντίθετα μοντέλα: Το δημοκρατικό (αστικό ή προλεταριακό) και το δικτατορικό (αστικό ή προλεταριακό). Στο πρώτο υπάρχει ο πολιτικός ρήτορας (όχι δημαγωγός) ο οποίος με την τέχνη του επιχειρήματος, τον λόγο, προσπαθεί να πείσει το κοινό στα κοινοβούλια ή στα εργατικά συμβούλια,

επικαλούμενος, όχι τα πάθη και τα μικροσυμφέροντά του, αλλά τον ορθό λόγο.

Βέβαια εδώ πρόκειται για έναν ιδεατό τύπο· ιδιαίτερα υπάρχουν πάντα ενάντια στον ορθό λόγο τρία εμπόδια: Τα πάθη, τα συμφέροντα και οι παραδόσεις (συνήθειες). Ένας ρήτορας σαγηνεύει επίσης τα πλήθη, αλλά, όσο δεν είναι δημαγωγός, αυτή η «αίγλη» που έχει παραμένει ελεγχόμενη, ιδιαίτερα επειδή υπάρχουν και άλλοι που μπορούν να λάβουν στη δημοκρατία τον λόγο και να τον αντικρούσουν. Ένας καλός ρήτορας ποτέ δεν πείθει χωρίς να συγκινήσει το κοινό, αλλά αυτό όχι σε βάρος του λόγου. Ήδη ο δημαγωγός είναι ένας τύπος ενδιάμεσος ανάμεσα στο ρήτορα και τον υπνωτιστή.

Ο δημαγωγός χειρίζεται την τεχνική της υποβολής και προσπαθεί μέσω της προπαγάνδας να ηλεκτρίσει τα πλήθη, για να τα οδηγήσει με βεβαιότητα σ' έναν ορισμένο στόχο, επομένως δεν επιδέχεται αντιρρήσεις και αμφιβολίες. Βέβαια το μοντέλο αυτού του λόγου είναι στρατιωτικό, μιλιταριστικό, αλλά σ' έναν δημοκρατικό στρατό η μέθοδος αυτή θα έπρεπε να είναι περιορισμένη. Εδώ υπάρχει συχνά σε πολλούς η φαντασίωση και η αυταπάτη ότι, όταν είναι ενταγμένοι σε θρησκευτικές και πολιτικές ομάδες, τότε είναι «συνεχώς στρατευμένοι», πράγμα που τους κάνει να παραγνωρίζουν την πραγματικότητα.

Η προπαγάνδα έχει πάντα μια παράλογη βάση, γιατί οι προπαγανδιστές θεωρούν κυνικά ότι οι οπαδοί είναι «πρόβατα», παίρνοντας ως πρόφαση τις αδυναμίες τους και ως βάση τις συλλογικές δοξασίες (που υπερκαλύπτουν τόσο τη θρησκευτική όσο και την πολιτική συνείδηση), και χρησιμοποιούν ως μέσο/εργαλείο τον υπνωτισμό. Επομένως χωρίς την προϋπαρξη αδυναμιών και δοξασιών δεν λειτουργεί και ο υπνωτισμός. Η συνέπεια αυτού είναι ότι το παρελθόν αναβιώνει φαντασιακό και υποσκελίζει την αντίληψη του παρόντος, ενώ το μέλλον, ως φαντασιακή αντιστροφή του παρελθόντος, παίζει τον ίδιο ρόλο με αυτό.

Αυτά όλα συμβαίνουν γιατί αναβιώνει στη μάζα ένα αρχαϊκό, παιδικό αίτημα για υποταγή και προστασία κάτω από έναν οδηγό, και κάθε υποταγή γίνεται ανεκτή γιατί υπόσχεται εξαιρετικές ικανοποιήσεις: «Λύτρωση», «ευτυχία», αλλά και προστασία και σιγουριά. Οι άνθρωποι δεν υποτάσσονται σε κάποιον απλώς για λόγους «κουταμάρας» ή δειλίας και μόνο. Για να επιτύχει ο οδηγός (φύρερ) χρησιμοποιεί έναν ιδιαίτερο τύπο λόγου: Επαναλαμβάνει συνέχεια απλές φόρμουλες και συνθήματα ή μεταφορικές εικόνες, που μεταφράζουν πάντα μια έμμονη ιδέα, ένα δόγμα. Ο εχθρός είναι η ελεύθερη συζήτηση και η αμφιβολία.

Η πνευματική και διανοητική ζωή των μαζών ενδιαφέρει εδώ στον βαθμό που είναι αντιφατική και δείχνει την παρουσία του παράλογου. Η συλλογική δράση των ανθρώπων δεν περιορίζεται όμως μόνο σ' αυτό· τα προϊόντα της συλλογικής κουλτούρας (παραδοσιακά), οι κοινωνικοί θεσμοί ή οι αποφάσεις της κοινωνίας πολιτών είναι κάτι που πάντα ξεπερνάει τη «μάζα». Από την άλλη, η «ψυχολογία της μάζας» περιλαμβάνει εξίσου τα «κακά» και τα «καλά» πάθη· δεν μπορεί να καταλάβει κανείς τα μεν χωρίς τα δε, και πάντα το «έργο» των μεν έχει την ίδια μορφή με το «έργο» των δε, αλλά με αντίστροφο πρόσημο. Μόνον η προσθήκη του ορθού λόγου αλλάζει το μονοδιάστατο αυτό παιχνίδι, πολλαπλασιάζοντας και διαφοροποιώντας τα επίπεδα. Μάζα σημαίνει εδώ κατά πρώτον λόγο τις ασυνείδητες λειτουργίες ενός συνόλου ανθρώπων σε κατάσταση υστερίας.

Στην περίπτωση αυτή η σκέψη παίρνει τη μορφή αυτοματισμού σε αντίθεση με την κριτική σκέψη, η οποία συνέχεια σταματάει το παιχνίδι των συνειρμών (μεταθέσεις, συμπυκνώσεις) και το συγκρίνει με τα δεδομένα της πραγματικότητας (εξωτερικής και εσωτερικής). Οι λέξεις επαναποκτούν στη σκέψη των μαζών το μαγικό τους βάρος, που συνίσταται σε αναμνήσεις και εικόνες, οι οποίες όμως έχουν κατευθείαν πρόσβαση στην «πραγματικότητα». Με τον ίδιο τρόπο, τα ονόματα υποστασιοποιούνται και γίνονται τα ίδια πρόσωπα που έχουν τη δική τους ζωή. Έτσι μια έννοια, όπως ο Σοσιαλισμός ή ο Καπιταλισμός, γίνεται πρόσωπο, καλό ή κακό, ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση, και αυτό φαίνεται ιδιαίτερα σε συνθήματα όπως «Θάνατος στον Καπιταλισμό» ή «Θάνατος στον Κομμουνισμό».

Αντίστροφα, τα πρόσωπα (των αρχηγών, των «ηρώων», των «μαρτύρων») γίνονται σύμβολα-προγράμματα. Όλη αυτή η σύγχυση ιδέας και πραγματικότητας έχει ένα πρακτικό πλεονέκτημα: Το άμεσο πέρασμα από την ιδέα στη δράση. Έτσι η δογματική σκέψη και η ιδεολογία δεν είναι τίποτ' άλλο παρά μια «υποδουλωμένη» σκέψη, μια σκέψη που δεν ακολουθεί τους δικούς της, αυτόνομους κανόνες διαφοροποίησης και διάδοσης, αλλά κυριαρχείται από ξένες προς αυτή σκοπιμότητες.

[...] Η πνευματική ζωή των μαζών συγκεντρώνεται σε δοξασίες, αισθήματα και βιώματα· κάθε διανοούμενος και σκεπτόμενος άνθρωπος θ' ακούσει κάποτε την κατηγορία ότι σκέπτεται «αφηρημένα» και «μακριά από τη ζωή». Αυτό είναι το «τραγούδι των Σειρήνων» που προσπαθούν να κατεβάσουν το (ορθολογικό) επίπεδό του στο δικό τους, για να τον «φάνε», δηλαδή να τον ενσωματώσουν στη μάζα. Σύμφωνα με τους μηχανισμούς του ασυνείδητου, η σκέψη μέσα στη μάζα

χαρακτηρίζεται από την αδιαφορία στις αντιφάσεις, την εντατικότητα της ιδέας, την επανάληψή της.

1. Η μάζα είναι ικανή να συμβιβάζει τα ασυμβίβαστα· εδώ εξηγείται το φαινόμενο για το οποίο πολλοί συχνά απορούν, για το πώς δηλαδή μέλη κομμάτων που «βλέπουν» τις αντιφάσεις στη δράση του κόμματος τους, τις «δικαιολογούν» ωστόσο πάντα. Αλλά και στο καθαρά προγραμματικό επίπεδο είναι σε θέση να δεχθούν πνευματικά «τερατουργήματα», π.χ. να είναι συγχρόνως σοσιαλιστές και σοβινιστές, να κηρύσσουν την αδελφσύνη και το μίσος, να είναι χριστιανοί (ορθόδοξοι) και Έλληνες (παγανιστές)... Οι οπαδοί είναι πάντα προετοιμασμένοι να δέχονται, από τη μια μέρα στην άλλη, όλες τις ξαφνικές, τακτικές, αλλαγές πολιτικής της ηγεσίας (βλέπε τη σύγχυση που προκάλεσε το 1939 το σύμφωνο Χίτλερ-Στάλιν σε μια μειοψηφία κομμουνιστών).

2. Η εντατικότητα της ιδέας σημαίνει την ασυνείδητη επιλογή μιας ιδέας που θα παίζει τον αποφασιστικό ρόλο, όταν την εκφράσει με λαμπρό και ενδιαφέροντα τρόπο ο «οδηγός»· τότε αναζωογονεί ασυνείδητα την ένταση παιδικών αναμνήσεων στους οπαδούς. Εδώ ο οδηγός δεν αποδεικνύει αλλά δείχνει και επικαλείται, πράγμα που τον κάνει να είναι πάντα «ενδιαφέρων». Έτσι όμως πέφτει στην υπερβολή, στο θέαμα, στην καρικατούρα· πρόκειται για δρώσες εικόνες (που υποκαθιστούν ιδέες και πρόσωπα), τα πράγματα παρουσιάζονται ως ένα μπλοκ, χωρίς διαμεσολαβήσεις, χωρίς τη γένεσή τους...

3. Ο τρίτος σημαντικός μηχανισμός είναι η επανάληψη. Με αυτό τον τρόπο μια έννοια, επαναλαμβανόμενη, μεταβάλλεται σε εικόνα/μύθο, η διάσταση του χρόνου, της ιστορίας που ενέχει κάθε έννοια χάνεται και, μέσα από την επανάληψη, μεταβάλλεται σε «εικόνα» που είναι ομοούσια με τα «αιώνια» πράγματα». Η έννοια του έθνους λόγου χάρη ή του προλεταριάτου παύει να έχει συγκεκριμένη και ιστορική σημασία (παρ' όλη την αφηρημένη δομή της έννοιας) και γίνεται απόλυτη, μεταφυσική εικόνα, μύθος, που φαινομενικά, ως εικόνα ή σύμβολο, έχει «συγκεκριμένο» περιεχόμενο. Αλλά υπάρχουν «καλές» και «κακές» αφαιρέσεις και συγκεκριμενοποιήσεις: Κάθε μυθολογία και συμβολισμός που εξυπηρετούν ένα σκοπό εξουσίας είναι μια κακή συγκεκριμενοποίηση. Αντί να δοθούν εξηγήσεις, διαδίδονται συμπυκνώσεις (το αντίστροφο της εξήγησης), φόρμουλες, συνθήματα, παρόλες. Πρόκειται για μια διαστροφή της αισθητικής της τέχνης, γιατί όλα τα μέσα της προπαγάνδας καταχρώνται τους μηχανισμούς του ασυνειδήτου αλλά και της τέχνης. Όμως η τελευταία έχει μόνο τότε λόγο ύπαρξης, όταν είναι ένα ελεύθερο παιχνίδι, και μόνο τότε μπορεί να μεταδώσει και κάτι το αληθινό,

διαφορετικά αναπαράγει αυταπάτες. Συνοψίζοντας μπορεί να πει κανείς ότι ορισμένες στοιχειώδεις προτάσεις που επαναλαμβάνονται συνέχεια επιδρούν σε ασυνείδητα κίνητρα (επιθυμίες, επιθετικότητα, άγχη) και θέτουν σε εφαρμογή αυτόματα ορισμένες πράξεις.

Οι εικόνες εμφανίζονται διπλά: Ως εικονογράφηση και προπαγάνδα μέσω οπτικών ή μέσω ακουστικών μέσων (μουσικής) αλλά πριν απ' όλα ως λέξεις. Οι εικόνες και οι ήχοι έχουν πάντα μια πιο άμεση πρόσβαση στο ασυνείδητο, αλλά μόνον η συνύπαρξη με τις λέξεις τούς δίνει οργανωτική σταθερότητα και συνεκτικότητα... Η δύναμη υποβολής των λέξεων και των ονομάτων είναι έτσι πολύ μεγάλη, συγχρόνως το νόημά τους παραμένει συγκεχυμένο· εδώ έγκειται η κακή συγκεκριμενοποίηση. Γιατί η συνειρμική σύνδεση παρόντος-παρελθόντος, ιδεών και αισθημάτων, Εθνικισμού και Σοσιαλισμού, Καπιταλισμού και Χριστιανισμού κ.τ.λ., ενέχει αντιφατικά στοιχεία που αλληλοαναιρούνται. Οι μάζες αποτελούνται τόσο από τους παρόντες όσο και από τους απόντες, δηλαδή τους νεκρούς. Εδώ έγκειται ο στρατηγικός ρόλος της επίκλησης της παράδοσης· στον στρατό, για παράδειγμα, η σημαία και το όνομα ενός συντάγματος είναι φετίχ «αιματοβαμμένο», το οποίο συμπυκνώνει τις ζωές των πεσόντων συντρόφων και υποστασιοποιεί «το σύνταγμα». Αλλά οι νεκροί, για το ασυνείδητο, δεν είναι νεκροί -γιατί «τίποτα δεν χάνεται» στο ασυνείδητο-, οι νεκροί είναι παντοδύναμοι, γιατί υπάρχουν νοητά μόνο, έτσι μια μάζα αισθάνεται μαζί με τα αόρατα μέλη της ανίκητη. Η παρελθοντολογία (και το αντίστροφό της, η φουτουρολογία) αποτελεί έτσι συστατικό στοιχείο κάθε δημαγωγίας και λαϊκισμού.

Οι στρατηγικές της προπαγάνδας και της συλλογικής υποβολής

Προκειμένου να κινητοποιηθούν οι μάζες δεν αρκεί ούτε η βία ούτε ο ορθός λόγος, αλλά χρειάζονται και τα φαντασιακά στοιχεία της σαγήνευσης. Όσο πιο αναπτυγμένη είναι η πολιτική κουλτούρα μιας χώρας, τόσο πιο πολύ εξαφανίζεται το στοιχείο της βίας, μειώνεται η σαγήνευση και επικρατεί ο ορθός λόγος. Στο χώρο της θρησκείας η σαγήνευση αντιστοιχεί στο στοιχείο της πίστης. Η σαγήνευση είναι βασικό χαρακτηριστικό του γοήτρου του οδηγού, ο οποίος έχει την ικανότητα να παρουσιάζει στις μάζες των οπαδών μια «καλύτερη» πραγματικότητα και να μεταμορφώνει το κοινότοπο σε εξαιρετικό. Αυτός ο μηχανισμός λειτουργεί πάντα αμφίρροπα, δηλαδή ανεξάρτητα από τους «καλούς» ή «κακούς» σκοπούς· κάθε ενθουσιασμός και κάθε αποτελεσματικότητα στην κινητοποίηση των μαζών απαιτεί οι στόχοι να εμφανίζονται ιδεοποιημένοι, ωραιοποιημένοι, άσχετο αν πρόκειται για εγκλήματα ή για πράξεις

απελευθέρωσης, ανοικοδόμησης, αλληλεγγύης.

Ο επιτυχημένος «οδηγός» είναι εκείνος που αυθυποβάλλεται, ενώ συγχρόνως υποβάλλει τις μάζες· πρέπει να «πιστεύει» και να ταυτίζεται με τον ρόλο του, πολύ πιο έντονα απ' ό,τι ένας ηθοποιός, γιατί ο ηθοποιός έχει πάντα τη συνείδηση ότι εκτός σκηνής είναι ένας «άλλος» άνθρωπος. Το στοιχείο της ιδεοποίησης του οδηγού της ομάδας και των στόχων της είναι, δομικό στοιχείο της ψυχολογίας της μάζας. Το ότι μια σειρά ατόμων τοποθετούν ασυνείδητα στη θέση του ιδεώδους του εγώ τους ένα (εξωτερικό) αντικείμενο (πρόσωπο) έχει ως αποτέλεσμα να ταυτίζονται τα εγώ τους. Οι συνέπειες αυτής της βασικής ψυχικής λειτουργίας είναι οι εξής:

α) Η ταύτιση ανάμεσα στα άτομα πραγματοποιείται μόνον ως αποτέλεσμα ενός κοινού σημείου ανάμεσά τους (εδώ του οδηγού)· έτσι η συμπόνια δεν οδηγεί στην ταύτιση, αλλά αντίθετα, η ταύτιση στη συμπόνια.

β) Η τοποθέτηση του εξωτερικού αντικειμένου, του οδηγού, στη θέση του ιδεώδους του εγώ, αποτελεί μια ψυχική παλινδρόμηση. Αυτό γιατί το ψυχικά διαφοροποιημένο υποκείμενο δεν έχει συλλογικό, μαζικό, εξωτερικό ιδεώδες του εγώ, αλλά ατομικό και εσωτερικό ιδεώδες του εγώ.

γ) Η σαγήνευση είναι αποτέλεσμα της ιδεοποίησης, η οποία είναι ναρκισσιστικής φύσης. Όπως όταν είναι κανείς ερωτευμένος, έτσι και στον υπνωτισμό ή στη μάζα, το υποκείμενο μεταθέτει το ναρκισσισμό του στον άλλον, έτσι ώστε ο άλλος τον σαγηνεύει. Αυτό ισχύει τόσο για το αντικείμενο της σεξουαλικότητας όσο και για το αντικείμενο της ταύτισης.

Η λέξη «αντικείμενο» είναι στον ψυχισμό πάντα διφορούμενη. Βασικό είναι εδώ ότι το «αντικείμενο» δεν σαγηνεύει απλώς ως «σώμα», αλλά και επειδή είναι πάντα φορέας χαρακτηριστικών, τα οποία έχουν συμβολική σημασία. Γι' αυτόν το λόγο είναι δυνατόν, όταν ενηλικιωθεί το υποκείμενο και διαφοροποιηθεί ψυχικά, να πάψει να προσκολλάται σε πρόσωπα και να προσανατολίζεται σε ιδέες και σε σύμβολα. Έτσι η έννοια της «σαγήνευσης» δεν περιορίζεται στα «σώματα» και στα «πράγματα», αλλά αφορά εξίσου και τα σημαίνοντα και τις ιδέες. Η σαγήνευση είναι ουσιαστικά μια «αίγλη» που ακτινοβολεί μια «εικόνα», είτε εξωτερική είτε εσωτερική, μια εικόνα ενός υλικού ή νοητού «πράγματος».

Η ιδεοποίηση του οδηγού σημαίνει ότι γύρω από το πρόσωπο του πλέκονται μύθοι και θρύλοι. Εδώ είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί το παράδειγμα του Χίτλερ. Ο

Χίτλερ είχε μια τεραστία χαρισματική ακτινοβολία, η οποία ήταν ικανή να γεφυρώσει ως το τέλος του πολέμου όλες τις πολιτικές αντιθέσεις και τους ανταγωνισμούς. Όμως η εικόνα του οδηγού (φύρερ) ήταν κάτι το διαφορετικό από το πραγματικό πρόσωπο του Χίτλερ, ο οποίος ωστόσο «προσφερόταν» για κάτι τέτοιο. Η εικόνα αυτή αποτέλεσε ένα λαμπρό αποτέλεσμα της εργασίας των προπαγανδιστών του Εθνικοσοσιαλισμού, το οποίο βέβαια δεν θα πετύχαινε αν δεν πληρούσε ορισμένες λαϊκές «προσμονές» της εποχής: Τη νοσταλγία για έναν ηρωικό, μεσσιανικό οδηγό. Ένας μύθος, είτε είναι ενδογενής είτε είναι εξωγενής, μόνον τότε «πείθει» και κυριαρχεί στις μάζες, όταν αυτές από πριν τον προσμένουν.

Τα στοιχεία του μύθου του Χίτλερ αποτελούν έναν μακρύ κατάλογο, που αξίζει ν' απαριθμηθεί, γιατί πέραν όλων των άλλων, ενέχει έντονα στοιχεία λαϊκισμού και κοινοτισμού. Ο μύθος «έλεγε» ότι ο Χίτλερ ήταν ο εγγυητής του κύρους του κράτους και επέβαλλε «αδίστακτα» το «δίκαιο και την τάξη»· ήταν αδιάφθορος, πέραν από ειδικά ή ατομικά συμφέροντα, κινούμενος μόνο από την επιθυμία για την «υπηρεσία του λαού»· ξεπέρασε ριζικά την ανεργία (μέσω της προετοιμασίας για τον πόλεμο)· ήταν εκείνος που επέβαλε «μετριοπάθεια» στους εξτρεμιστές μέσα στο κόμμα· αγωνιζόταν αμείλικτα αλλά σύμφωνα με τους κανόνες του δικαίου ενάντια στους «εχθρούς του κράτους» και στους «διαφθορείς του λαού»· ήταν τολμηρός και επιτυχημένος διπλωμάτης και αργότερα «μεγαλοφυής στρατηλάτης». Στο δεύτερο μισό του πολέμου, από το 1942 και έπειτα, ο μύθος άρχισε σιγά σιγά να αμφισβητείται, αλλά ο πληθυσμός, μέσω μιας διάσπασης της εικόνας πολύ χαρακτηριστικής, πρόβαλε την ευθύνη για την πολιτική και ηθική καταστροφή στο κόμμα και στα SS.

Οι στρατηγικές της προπαγάνδας αναφέρονται στη φαντασιακή οργάνωση του χώρου, του χρόνου και του λόγου. Οι παραστάσεις και τα τελετουργικά, η σκηνοθεσία και τοποχρονοθέτηση της εμφάνισης τόσο των οδηγών όσο και των οπαδών, αποτελούν συστατικά στοιχεία της προπαγάνδας. Τα τελετουργικά έχουν την προέλευσή τους στη θρησκεία, οι συγκεντρωμένες μάζες λαμβάνουν μέρος με κατάνυξη από κοινού σ' ένα μυστήριο, στην (επι)κοινωνία, και η συμμετοχή τους είναι απαραίτητη, είναι το λαϊκιστικό στοιχείο της «δημοκρατικής συμμετοχής». Ο εορταστικός χαρακτήρας της πολιτικής αυτής «λειτουργίας» απαιτεί τη χρήση όλων των ειδών συμβόλων, και τη συγκέντρωση της προσοχής όλων σ' ένα κοινό σημείο.

[...] Ο λόγος, η φωνή και το βλέμμα, καθώς και η εικόνα, παίζουν σημαντικό ρόλο

(αλλά και αμφίρροπο) στην προπαγάνδα. Τόσο ο Χίτλερ όσο και ο Γκάντι, κινητοποιούσαν τις μάζες, ο πρώτος υπέρ της βίας, ο δεύτερος κατά της βίας. Αλλά ο Χίτλερ καλλιεργούσε συνειδητά την προσωπολατρία του, ενώ ο Γκάντι συνειδητά την απέφευγε (δεν είναι ίσως τυχαίο ότι έγινε θύμα δολοφονικής απόπειρας από τη μεριά φανατικού ινδουιστή).

Αυτό που μεταβάλλει μια καθημερινή φράση σ' έναν σαγηνευτικό λόγο είναι το σύνολο εκείνων των, λεκτικών ή μη, πρόσθετων στοιχείων που δίνουν στη φράση μια «μαγική» αίγλη, κάνουν δηλαδή τα άτομα να παλινδρομούν σε αρχαϊκές ψυχικές καταστάσεις, ενώ κανένα υποκείμενο δεν μπορεί ποτέ να είναι σίγουρο ότι κάτω από ειδικές συνθήκες δεν θ' αντιδράσει «μαγικά», γιατί κανείς δεν ξέρει ακριβώς τι είδους άγχη και φαντασιώσεις της πρώιμης παιδικής ηλικίας κρύβει μέσα του.

Το γόητρο, η «αίγλη» του οδηγού, η αυταρχική (αποφασιστική) στάση του, η ρητορεία του, είναι συστατικά στοιχεία της προπαγάνδας. Πιο συγκεκριμένα, η ρητορική της κυριαρχίας ενέχει ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως η κατηγορηματική κατάφαση και η επανάληψη μιας ιδέας, η σκηνοθεσία εικονικών ερωτήσεων και απαντήσεων από τον ίδιο τον οδηγό και η αποφυγή πραγματικής συζήτησης, η επανάληψη τετριμμένων και κοινότοπων διαπιστώσεων, που παραδόξως, αντί να δημιουργούν ανία, έχουν ως στόχο να αποκοιμίζουν τους οπαδούς... Οι φόρμουλες, μέσω της επανάληψης, εντυπώνονται στο μυαλό, δεν απαιτούν κριτική ερμηνεία κάθε φορά, γίνονται «αυτονόητες», έτσι ώστε αποκτούν τη δική τους ζωή, υποστασιοποιούνται, και οι οπαδοί έχουν την εντύπωση ότι οι φόρμουλες εκφράζουν άμεσα το «ίδιο το πράγμα». Κάθε συζήτηση επί του «περιεχομένου», το αν δηλαδή το «νόημα» της φόρμουλας είναι ορθό ή όχι, δεν έχει νόημα, γιατί η φόρμουλα λειτουργεί μαγικά, ως σημαίνον, που εξορκίζει και ωθεί στη δράση, τελετουργική πράξη που δεν αλλάζει την πραγματικότητα παρά μόνο φαντασιακά ή καταστροφικά. Οι φόρμουλες και τα συνθήματα αποτελούν τον πυρήνα για το σχηματισμό της φήμης, της προκατάληψης, της συκοφαντίας.

[...] Η στερεοτυποποιημένη και επαναληπτική γλώσσα, τα κλισέ, έχουν (συνειδητό και ασυνείδητο) στόχο την κατάργηση της ιστορίας, του χρόνου, της μεταβολής. Γι' αυτό και η προτίμηση της γλώσσας αυτής για δογματικές και ψευδολογικές φόρμουλες, που συχνά αντιγράφουν τη γλώσσα της γραφειοκρατίας καταχράται το ότι η λογική είναι το σύνολο των κανόνων του πνεύματος που, πέρα από κάθε ιστορικότητα, επιτρέπει τη λειτουργία του πνεύματος και του λόγου, καθώς και

της κοινωνίας μέσα στην ιστορία.

Η απαίτηση μιας «λογικής της ιστορίας» ή της ταύτισης της ιστορίας με τη λογική είναι παράλογη, γιατί λογική σημαίνει συνοχή, ομοιογένεια, αναγκαιότητα, ενώ η ιστορία περιέχει, πέραν αυτών, την ανομοιογένεια και το τυχαίο. Αυτά τα στοιχεία δεν μπορεί και δεν πρέπει κανείς να τα ανάγει (χωρίς διαμεσολαβήσεις) στο αντίθετο τους. Η Χάνα Άρεντ τονίζει το ρόλο που έπαιξε στον σταλινικό λόγο η λογική ως ταυτόσημη με την ιστορία· αυτό προήλθε από την παρανόηση της διαλεκτικής στον Χέγκελ και στον Μαρξ, καθώς και την παρανόηση της φυσικής επιστήμης. Η αυταρχική διατύπωση του δόγματος, ότι «η θεωρία αντικατοπτρίζει τα πράγματα όπως είναι», ότι «μόνο το Κόμμα κατέχει όλη την αλήθεια» και ότι «ό,τι αντίκειται στο σύστημα αυτής της αλήθειας αντίκειται στους νόμους της Ιστορίας και της Φύσης» είχε ως αποτέλεσμα τη διαστροφή της έννοιας της λογικής (όπως και όλων των άλλων εννοιών).

Για τον Στάλιν η φράση «η τάξη των κουλάκων είναι καταδικασμένη από την ιστορία να εξαφανιστεί» σήμαινε «λογικά» ότι είχε το δικαίωμα και την υποχρέωση να τους εξοντώσει φυσικά. Δηλαδή εδώ η παρανόηση της έννοιας «καταδικασμένη», η οποία ως μεταφορά είναι ακίνδυνη, την καθιστά ως κυριολεξία εγκληματική· τα θύματα υπολογίζονται για την περίοδο 1928-33 τουλάχιστον σε 9,4 εκατομμύρια νεκρούς. Πέραν αυτού, όσοι διαφωνούσαν με το καθεστώς «λογικά» δεν μπορεί παρά να ήταν «παράλογα όντα», δηλαδή έπρεπε να εισαχθούν σε ψυχιατρικές κλινικές και να «θεραπευθούν» με ηλεκτροσόκ και πλύση εγκεφάλου. Αλλά αυτός ο τρόπος σκέψης είχε επίδραση στις μάζες των οπαδών (και εν μέρει έχει πάντα), γιατί οι μάζες δεν πείθονται από γεγονότα και επιχειρήματα, αλλά πιστεύουν στη συνοχή ενός κλειστού συστήματος, το οποίο «αιωρείται» πάνω από την πραγματικότητα (όπως ένα όνειρο ή ένα θαύμα), δεν μπορεί δηλαδή να αντικρουσθεί με κανένα στοιχείο...

Συμβολικοί και φαντασιακοί αρχηγοί

Η ιστορία δεν δημιουργείται χωρίς μεγάλους άνδρες· αυτή η διαπίστωση δεν είναι ταυτόσημη με την άποψη ότι την ιστορία τη «φτιάχνουν» μόνον οι μεγάλοι άνδρες. Αυτό που κινεί την ιστορία είναι ο διάλογος ανάμεσα στους ηγέτες και τις μάζες· ο διάλογος αυτός είναι ένα δομικά αναγκαίο στοιχείο της πολιτικής ζωής, χωρίς αυτόν δεν υπάρχει πολιτική κουλτούρα. Αλλά βασικό σημείο είναι εδώ το κατά πόσον κυριαρχεί το συμβολικό ή το φαντασιακό στοιχείο στον διάλογο αυτό, αν είναι δηλαδή ψευδοδιάλογος ή όχι. Αυτό καθορίζει τη μορφή που παίρνει η εκλογή και ο έλεγχος των ηγετών, το σύστημα δηλαδή της αντιπροσώπευσης και

της συμμετοχής των πολιτών. Τόσο η μυστική ταύτιση του «οδηγού» με τους οπαδούς όσο και η μυστική αμεσότητα στη βάση, χωρίς διαμεσολαβήσεις και χωρισμό εξουσιών, καταστρέφουν τον πολιτικό διάλογο, τη διαφορά και τη δημιουργική ένταση που εισάγει η τελευταία. Επειδή αυτός ο διάλογος είναι πάντα εύθραυστος και κινδυνεύει συνέχεια να εξαφανιστεί πίσω από τα πάθη και τα συμφέροντα των πολιτών «σε κατάσταση μάζας», γι' αυτό πρέπει να διαφοροποιήσουμε την ποιότητα των ηγετών. Η διαφοροποίηση αυτή, όπως πάντα, δεν μπορεί παρά να είναι συμβολικής φύσης, αλλά έχει άμεσες πραγματικές επιπτώσεις.

Υπάρχουν δύο κατηγορίες πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών, και συχνά οι δυο αυτές κατηγορίες συνυπάρχουν στην ιστορία. Από τη μια είναι οι προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, οι θεσμοθέτες και ιδρυτές θρησκειών και πόλεων της Αρχαίας Ελλάδας, Ρώμης και Δυτικής Ευρώπης, οι ανανεωτές θρησκειών και κρατών: Ο Μωυσής, ο Ιησούς, ο Μωάμεθ, ο Κάρολος (ο Μέγας), ο Λούθηρος, ο Κρόμγουελ, ο Μαρξ, ο Λένιν, ο Γκάντι κ.τ.λ. Όλοι πρόσωπα που δεν πρέπει να ιδεοποιηθούν, πρόσωπα με αντιφάσεις και με μεγάλες ικανότητες, και οι οποίοι δεν πρέπει επίσης να δαιμονοποιηθούν. Από την άλλη είναι οι τύραννοι, οι δημαγωγοί, οι δικτάτορες, οι βασιλείς με μαγικές δυνάμεις, οι σαμάνοι, οι μάγοι, οι ιερείς. Η διαφοροποίηση αυτή είναι ιδεοτυπική και εμπνέεται από τις αναλύσεις του Φρόιντ.

[...] Οι φαντασιακοί αρχηγοί έχουν την αίγλη της παντοδυναμίας και θέλουν η μάζα να ταυτίζεται με αυτούς και όχι με την ιδέα που πρεσβεύουν (βλέπε την πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα όπου όλοι φορούσαν την πλακέτα του Μάο). Αντί να λένε την αλήθεια -δηλαδή να δείχνουν τα όρια της πραγματικότητας-, υπόσχονται θαύματα, οικονομική ανάπτυξη χωρίς κόπο, εθνική επέκταση, δημόσια έργα γοήτρου, δημαγωγική υπόσχεση «σύγχρονης» ικανοποίησης όλων των τάξεων. Οι επιτεύξεις δεν επέρχονται ως συνέπεια μιας προσπάθειας, ως «αμοιβή» από μέρους του υπερεγώ των πολιτών απέναντι στο εγώ τους, αλλά ως πονηριά και κατεργαριά εις βάρος άλλων, ή του μέλλοντος των ίδιων των πολιτών. Αυτή η τυχοδιωκτική πολιτική (Ναπολέον 1ος και 3ος, Λασάλ, Μουσολίνι, Χίτλερ, Στάλιν, Μάο, Τσαουσέσκου) δημιουργεί ασυνείδητα σε όλους μιαν αυξανόμενη έλλειψη αυτοσεβασμού, οι ίδιοι οι πολίτες, που είναι σε κατάσταση μάζας, βρίσκουν την αυτοεκτίμησή τους μόνον μέσω της ταύτισής τους με τα λαμπρά κατορθώματα και τις υποσχέσεις του οδηγού, ενώ «γνωρίζουν» ότι από πίσω κρύβεται βία και απάτη. Αυτή η κατάσταση συσσωρεύει δυσφορία, άγχος και αίσθημα ενοχής, το οποίο γυρεύει περιοδικά να ξεσπάσει σε

δήθεν εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς. Σ' αυτές τις περιπτώσεις οι δικτάτορες είναι ιδιαίτερα «ευαίσθητοι» στην εθνική «αξιοπρέπεια» της χώρας, γιατί αποτελεί το τελευταίο έρεισμα, προκειμένου ν' αποτρέψουν την προσοχή των μαζών από τα κακώς κείμενα. Η σοβινιστική και ιμπεριαλιστική πολιτική πάντα αποδίδει· όταν οι πολίτες έχουν παλινδρομήσει στην κατάσταση της μάζας δεν γυρίζουν εύκολα προς τα εμπρός, είναι οι ίδιοι αιχμάλωτοι (σαγηνευμένοι) των αρχηγών τους (παρ' όλες τις αμφιβολίες) και έχουν τραπεί στη φυγή «προς τα πίσω», ως την καταστροφή, η οποία θα τους αφυπνίσει διά της βίας.

Μπορεί κανείς να διαπιστώσει τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική και τη θρησκεία, στον βαθμό που κυριαρχούν ορισμένοι μύθοι και ορισμένες αυταρχικές σχέσεις ανάμεσα σε αρχηγούς και οπαδούς. Οι χαρισματικοί, συμβολικοί αρχηγοί έχουν γόητρο γιατί είναι διχασμένα υποκείμενα με έκδηλο τρόπο και εκφράζουν στο πρόσωπο τους με έντονο τρόπο, αυτό που ο καθένας είναι δυνητικά αλλά δεν αναπτύσσει σ' όλες του τις συνέπειες.

[...] Υπάρχει ωστόσο μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στις πραγματικές και στις εγκοσμιοποιημένες θρησκείες: Οι πρώτες υπόσχονται μια σωτηρία και ευτυχία των ανθρώπων σ' ένα υπερβατικό επίπεδο, που αφορά την υπαρξιακή διάσταση του ανθρώπου. Στον μονοθεϊσμό είναι δυνατή η διαφοροποίηση και ο χωρισμός ανάμεσα στα ιερά και στα εγκόσμια, έτσι ώστε το παράλογο της πίστης να μην αναπαράγεται στο χώρο της κοινωνίας και της πολιτικής, όπου μπορεί και πρέπει να κυριαρχεί ο ορθός λόγος. Στις εγκόσμιες θρησκείες (ο Μαρξισμός στην πράξη είναι για τους πολλούς μια τέτοια θρησκεία) αυτή η διαφορά δεν ισχύει, γιατί εδώ κυριαρχεί η ναρκισσιστική αυτοθεοποίηση του «Ανθρώπου» (με μεγάλο Α): αυτό ήταν το παράλογο αποτέλεσμα που συνόδεψε τον Διαφωτισμό και τον Σοσιαλισμό. Έτσι εμφανίσθηκαν οι ιδεολογίες της προόδου και του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού, οι οποίες υπόσχονται στους ανθρώπους σωτηρία και ευτυχία επί γης, καταργώντας κάθε διαφορά ανάμεσα στο υπερβατικό και το εγκόσμιο ή ανάμεσα στην υπαρξιακή και την κοινωνική διάσταση των υποκειμένων. Σ' αυτή την περίπτωση, οι παλιές, παραδοσιακές θρησκείες είναι πιο «ανθρώπινες» και «ανώδυνες» από τις εγκόσμιες θρησκείες, που στο όνομα του «Έθνους», του «Λαού», της «Φυλής», του «Προλεταριάτου» ή του «Κόμματος» υποσχέθηκαν σε εκατομμύρια ανθρώπους λύτρωση και ευτυχία και τους οδήγησαν επανειλημμένα στην καταστροφή, στην απογοήτευση και στη μονοδιάστατη θεώρηση της ζωής.

Οι εγκόσμιες θρησκείες πληρούν τρεις λειτουργίες (όπως και οι πραγματικές θρησκείες): Προτείνουν μια κοσμοθεωρία που εξηγεί και δίνει νόημα στον

κοινωνικό και ιστορικό χώρο· ταυτίζουν τα άτομα με το κοινωνικό σύνολο· κρύβουν ένα «μυστικό», το οποίο τους δίνει αίγλη και δύναμη. Το «μυστικό» αυτό, που είναι θρησκευτικής προέλευσης, στηρίζει την εξουσία και την κυριαρχία όλων των αυταρχικών κομμάτων (φασιστικών, σταλινικών) και οργανώσεων· το μυστικό όμως «δεν υπάρχει», γιατί δεν υπάρχει κανένα συγκεκριμένο «γεγονός». Αυτό το παράδοξο, ως προϋπόθεση ύπαρξης μιας αυταρχικής οργάνωσης, καλύπτει εκ των υστέρων ορισμένες πράξεις που έγιναν επειδή υπήρχε το «μυστικό» και τις οποίες οι οργανώσεις έχουν λόγο να κρύψουν εγκλήματα, εκκαθαρίσεις, καταχρήσεις κ.τ.λ. Δηλαδή, πρώτα δημιουργείται το μυστικό, ως η ψυχολογική στάση της απόλυτης κυριαρχίας, και κατόπιν το «αίτιό» του. Σε ένα εξασθενημένο και σχετικά ελεγχόμενο βαθμό, αυτό το φαινόμενο ισχύει για όλες τις οργανώσεις· κάθε συγκέντρωση εξουσίας δημιουργεί μυστικοπάθεια, η οποία με τη σειρά της ευνοεί καταχρήσεις, τις οποίες εν συνεχεία έχει λόγο να κρύψει.

Η όλη ανάλυση μέχρις εδώ έλαβε υπόψη της τη σχέση ανάμεσα στον έναν και τους πολλούς, τον αρχηγό και τους οπαδούς. Ωστόσο υπάρχει και μια τρίτη διάσταση, η οποία πρέπει να συμπληρώσει αυτό το μοντέλο: Πρόκειται για τις ενδιάμεσες καταστάσεις και διαμεσολαβήσεις. Τον ρόλο αυτό παίζουν οι δυναμικές μειονότητες, οι οποίες μπορούν να έρθουν σε σύγκρουση και με τον έναν και με τους πολλούς. Ο ρόλος των δυναμικών μειονοτήτων ήταν και είναι σημαντικός στην ιστορία, γιατί την έχουν συχνά «επιταχύνει». Ο Μαξ Βέμπερ έχει αναλύσει διεξοδικά το ρόλο των θρησκευτικών μειονοτήτων, οι οποίες συγχρόνως ήταν συχνά και εθνικές και γλωσσικές μειονότητες. Σαν ένα «ξένο» σώμα μέσα στα πλαίσια ενός ευρέος πολιτισμικού χώρου, έπαιξαν έναν ρόλο που τις έκανε να εμφανίζονται στην αντίληψη των πολλών ως το «κακό» αντικείμενο, το οποίο υποψιάζονταν ότι ήθελε να «κυριαρχήσει». Λέγοντας «κυριαρχία» εννοούσαν κάτι άλλο, γιατί πίσω από αυτό κρυβόταν ο φόβος για την πολιτιστική υπεροχή της μειονότητας.

Εδώ είναι σημαντικό να διαφοροποιηθεί η έννοια της πολιτιστικής υπεροχής από την έννοια της κυριαρχίας. Η υπεροχή σημαίνει την ικανότητα μιας «πρωτοπορίας» να επιβάλλει ορισμένους νέους κανόνες και αξίες σ' έναν πληθυσμό συνήθως παραδοσιακό, συντηρητικό και αγροτικό. Έτσι οι Εβραίοι (στην Ευρώπη), οι Γάλλοι προτεστάντες, οι Έλληνες (στην Ανατολική Μεσόγειο), οι Αρμένιοι, οι Λιβανέζοι, οι Κόπτες, οι Πάρσοι (στην Ινδία), οι Κινέζοι (στη Νοτιοανατολική Ασία), οι Ινδοί (στη Νότιο Αφρική) κ.τ.λ. έπαιξαν και παίζουν σε πολλές χώρες αυτόν τον ρόλο, ρόλο διαμεσολαβητικό, που προωθεί το εμπόριο,

την ανάπτυξη των πόλεων, τη βιομηχανία και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (με όλες τις συνέπειες που μπορεί φυσικά να έχει αυτή). Ιδιαίτερα οι Εβραίοι και οι προτεστάντες έπαιξαν δυναμικό ρόλο, γιατί ανέπτυξαν υψηλό βαθμό αυτοπειθαρχίας και συνείδησης, τόσο στο θρησκευτικό όσο και στο εγκόσμιο επίπεδο. Στους προτεστάντες κυριάρχησε πέραν αυτών η άρνηση της αναπαραγωγής παραδοσιακών σχημάτων λατρείας, κυριαρχίας και παραγωγής.

Η κοινή γνώμη και η μάζα

Η επικοινωνία, έτσι όπως γίνεται μέσα στη μάζα, δεν έχει τον χαρακτήρα ενημέρωσης για ορισμένα συμβάντα, δεν είναι απλή πληροφόρηση, αλλά μέσον, που, επιβάλλοντας έναν κώδικα, επιβάλλει συγχρόνως και ορισμένους μύθους. Αν η παραδοσιακή (προφορική) επικοινωνία ήταν άλλοτε χαρακτηριστικό της μάζας, η σύγχρονη επικοινωνία έχει μεταβάλει τη μάζα σε «κοινό» (του τύπου, της τηλεόρασης).

Ο μονόλογος προηγείται ιστορικά του διαλόγου· αρχικά μιλούσε (διέταζε) μόνον ο πατέρας/αρχηγός· αυτός είναι ο λόγος του κυρίου, της αυθεντίας. Ο διάλογος ήταν αργότερα το αποτέλεσμα της ελευθερίας και της ισότητας· η συζήτηση αποτελεί το αντίδοτο της αυταρχικής εξουσίας. Ο αυταρχικός μονόλογος δεν ανέχεται αντίλογο ή αμφιβολία, δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη άλλου λόγου. Ο πραγματικός διάλογος ήταν πρώτα μια κατάκτηση της αριστοκρατίας, των λίγων «άριστων» καλλιεργημένων προσώπων, και μόνον αργότερα έγινε αίτημα και κατάκτηση του δημοκρατικού «κοινού», της δημοσιότητας. Πάντα όμως παρέμεινε κατάκτηση εύθραυστη και αβέβαιη, γιατί οι πολλοί συχνά προτιμούν το μονόλογο του αρχηγού, που τους υπνωτίζει και τους δίνει ασφάλεια, σκορπίζοντας τις αμφιβολίες, τους «δια φωτίζει» και τους «καθοδηγεί».

Το μοντέλο της συζήτησης άρχισε να παρακμάζει όταν άρχισαν να κυριαρχούν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ), ο τύπος (όχι του μικρού, φιλελεύθερου και μορφωμένου κοινού, αλλά των μαζών), το ραδιόφωνο και η τηλεόραση (τον 20ό αιώνα). Κάθε τεχνική κατάκτηση κατέστρεφε όλο και περισσότερο τη συζήτηση, γιατί επέβαλλε μια ορισμένη «αντικειμενικότητα» αναφορικά με τα γεγονότα και δεν άφηνε περιθώριο στη συζήτηση και στην ανάπτυξη διαλογικών κριτηρίων εκτίμησης της ποιότητας των πληροφοριών. Η τέχνη του συνομιλείν άρχισε να παρακμάζει προς όφελος μιας ιδεολογίας της αντικειμενικότητας, η οποία έκρυβε και απωθούσε το υποκείμενο στοιχείο της επιλογής, του τονισμού και της παρουσίας των πληροφοριών.

Ωστόσο εδώ πρέπει να τονισθεί το γεγονός ότι η ανάπτυξη του τύπου στις φιλελεύθερες χώρες της Ευρώπης, τον 19ο αιώνα, απαίτησε και πέτυχε σε μεγάλο βαθμό την εμφάνιση μιας ορισμένης δημοσιογραφικής δεοντολογίας, εμπνευσμένης από την αντικειμενικότητα και το κριτικό πνεύμα της επιστήμης. Οι σοβαρές εφημερίδες στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στη Βόρεια Αμερική εγγυώνται μέχρι σήμερα την ποιότητα των πληροφοριών τους· δεν μεταδίδουν ούτε μύθους ούτε προπαγάνδα. Επομένως κάθε κριτική που γίνεται στις αναλύσεις αυτές στα ΜΜΕ πρέπει πάντα να ξεχωρίζει δυο επίπεδα ποιότητας. Το ένα, θεμελιακό, απαιτεί στοιχειώδη εντιμότητα, σοβαρότητα, αγάπη της αλήθειας και ανεξαρτησία από άμεσες ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές πιέσεις ή σκοπιμότητες. Όλες οι πολιτικά «στρατευμένες» εφημερίδες και ο σκανδαλοθηρικός τύπος δεν καλύπτουν αυτές τις προϋποθέσεις.

Το δεύτερο, ανώτερο επίπεδο ποιότητας γίνεται εφικτό αφού εκπληρωθούν οι απλές απαιτήσεις του πρώτου επιπέδου· εδώ η κριτική αφορά γενικά, έμμεσα και αφηρημένα προβλήματα του κώδικα, της μορφής και του τρόπου παρουσίασης. Ο προβληματισμός στο (ανώτερο) αυτό επίπεδο δεν θα πάψει να υπάρχει σε μια δημοκρατία, και δεν μειώνει την υπόσταση του τύπου. Είναι όμως απαράδεκτο όταν γίνονται επιθέσεις σε εφημερίδες υψηλού επιπέδου μέσω επιχειρημάτων που αντιστοιχούν στο χαμηλό επίπεδο· οι «σωστές» εφημερίδες δεν μπορούν παρά να είναι πλουραλιστικές και φιλελεύθερες.

Η κριτική στάση των αναλύσεων αυτών αφορά, πέραν όλων αυτών που αναφέραμε, τη συλλογική ψυχολογική σημασία της ύπαρξης (όχι του περιεχομένου) των μέσων επικοινωνίας· είναι αυτονόητο ότι όσο πιο χαμηλό είναι το περιεχόμενο, τόσο πιο έντονη είναι και η αρνητική ψυχολογική επίδραση. Η επίδραση αυτή έγκειται στο φαινόμενο της μάζας που δημιουργείται από το γεγονός και μόνο ότι ένα ορισμένο κοινό διαβάζει την ίδια εφημερίδα, το ίδιο περιοδικό (ή ακόμα το ίδιο βιβλίο): αυτό και μόνο δημιουργεί μια ταυτότητα στο κοινό και του δίνει την αίσθηση της παντοδυναμίας, χαρακτηριστικό της ψυχολογίας της μάζας. Αυτό σημαίνει ότι ο δημοσιογράφος αναγκαστικά θα κολακεύσει λίγο ή πολύ τις προκαταλήψεις των αναγνωστών/ακροατών. Από την άλλη η ύπαρξη του τύπου μειώνει τις ευκαιρίες για συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στους πολίτες· αντί τούτου προβάλλει το θέαμα της πολεμικής. Η συζήτηση γίνεται και πάλι προνόμιο μορφωμένων και ειδικών ή παραμένει ως αρχαϊκό κατάλοιπο παραδοσιακής (μη κριτικής) νοοτροπίας στα χωριά (όσο δεν υπάρχει εκεί ραδιόφωνο ή τηλεόραση).

[...] Οι αλλαγές που επέφεραν στη «μάζα» τα ΜΜΕ (το ραδιόφωνο και ιδιαίτερα η

τηλεόραση) είναι οι εξής:

1) Η φυσική συγκέντρωση των μαζών σ' έναν χώρο έπαψε να είναι αναγκαία, αντίθετα το τηλεοπτικό κοινό είναι διασκορπισμένο παντού και δεν είναι συγκεντρωμένο πουθενά. Η «ψυχολογία» αυτού του τύπου μάζας είναι κατάλληλη για συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια, στατιστικές αναλύσεις της καθημερινής συμπεριφοράς, της αγοράς, της πολιτικής γνώμης κ.τ.λ. Η εμφάνιση του ραδιοφώνου μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο δεν οδήγησε ωστόσο ξεκάθαρα στις τάσεις αυτές όπως στην Αμερική. Αντίθετα, μαζί με τον τύπο και τον κινηματογράφο, ενίσχυσε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο το παραδοσιακό φαινόμενο της μάζας, πράγμα που εκμεταλλεύτηκε προπαγανδιστικά ο Φασισμός και ο Σταλινισμός.

2) Τα ΜΜΕ κατεβάζουν το διανοητικό επίπεδο του κοινού μέσω της απλοποίησης των πληροφοριών και της υποβολής που συνεπάγεται η τελευταία. Η οργάνωση μιας εφημερίδας, η σελιδοποίηση και η τοπογραφική κατανομή του χώρου της, οι τίτλοι, τα χρώματα, οι φωτογραφίες κ.τ.λ., όλ' αυτά καλύπτουν ένα βασικό στοιχείο: Το ότι πρέπει να υπάρχει ένα κεντρικό σημείο, ένα κύριο θέμα, το οποίο γίνεται η εστία του ενδιαφέροντος. Εδώ έχουμε μια αναπαραγωγή του «ενός» στοιχείου, του αρχηγού που κυριαρχεί στη μάζα μέσω της υποβολής, στο επίπεδο των σημαινόντων· ένα κύριο σημαίνον κυριαρχεί στα άλλα (μια συνταρακτική είδηση ή το κύριο άρθρο).

Ο διασκορπισμός του κοινού και η συμβολική διαμεσολάβηση του μέσου έχουν ωστόσο ως αποτέλεσμα το κοινό να είναι πιο «δυσκίνητο» και πιο «μετριοπαθές» απ' ό,τι η μάζα στους δρόμους. Αλλά βέβαια και εδώ ο καθένας είναι πεισμένος ότι μοιράζεται μ' ένα μεγάλο πλήθος την ίδια ιδέα και την ίδια επιθυμία. Η ιδέα που έχουν ορισμένοι ότι υπάρχει στα «παρασκήνια» ένας κρυμμένος «εγκέφαλος» που διευθύνει τα ΜΜΕ είναι αφελής. Ο ίδιος ο μηχανισμός μετάδοσης των ΜΜΕ κάνει τον πιο μικρό δημοσιογράφο να έχει μεγάλη απήχηση.

3) Στην κοινή γνώμη δημιουργούνται ρεύματα· η κοινή γνώμη δεν είναι μονολιθική. Αυτός είναι ο λόγος που τα ΜΜΕ λειτουργούν ομαλά και κανονικά όταν υπάρχει πλουραλισμός και δημοκρατία. Η κατάχρηση των ΜΜΕ σε δικτατορικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα για πλύση εγκεφάλου των μαζών καταργεί την ύπαρξη ρευμάτων. Η κριτική των ΜΜΕ που γίνεται εδώ αφορά βασικά την περίπτωση ύπαρξης του πλουραλισμού, αλλιώς η δημιουργία του κοινού ξεπέφτει σ' ένα στοιχειώδες επίπεδο χειραγώγησης μιας και μόνο μάζας,

που η ύπαρξη και μόνο πολλών ανεξαρτήτων κέντρων ΜΜΕ καθιστά αδύνατη. Ωστόσο η «γνώμη» ενός «ρεύματος» του κοινού είναι κάτι που πάντα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη των ΜΜΕ, δημιουργήσε και θα δημιουργεί προβλήματα στη δημοκρατία. Αυτό γιατί η γνώμη τοποθετείται ανάμεσα στην παράδοση, τις προκαταλήψεις, την πίστη και τις δοξασίες από τη μια, και τον ορθό λόγο, την προσωπική άποψη, από την άλλη.

Από τη στιγμή που η παραδοσιακή κοινωνία έχει ξεπεραστεί, αρχίζει να υπάρχει το πρακτικά άλυτο πρόβλημα της απόστασης ανάμεσα στη γνώμη και τη γνώση ή κρίση, ανάμεσα στην αβασάνιστη «άποψη» και στην αλήθεια, που προϋποθέτει τη θέληση και την ικανότητα για κριτικό έλεγχο των πληροφοριών και των αποφάσεων, πράγμα που οι περισσότεροι πολίτες δεν το κάνουν. Έτσι ο διχασμός και η ένταση ανάμεσα στη γνώμη και τον ορθό λόγο δεν θα πάψει ποτέ να είναι η κινητήρια δύναμη της πολιτικής κουλτούρας μιας δημοκρατίας, η ποιότητα της οποίας εξαρτάται από το μέγεθος αυτής της απόστασης ανάμεσα στους δυο πόλους.

Η προσπάθεια ωστόσο της (πλατωνικής) δικτατορίας του ορθού λόγου ή της «αλήθειας» και της κατάργησης της γνώμης (ή μάλλον των γνωμών, στον πληθυντικό) οδηγεί πάντα στον σταλινικό ολοκληρωτισμό ή στη θεοκρατία: η μεγαλύτερη αλήθεια, στον βαθμό που θέλει να επιβληθεί πρακτικά και αποκλειστικά, αποκλείοντας την ύπαρξη της αμφιβολίας και του «άλλου λόγου», οδηγεί σε καταστάσεις παρανοϊκής καταδίωξης όλων από τον «έναν», που «κατέχει» την «αλήθεια». Η επικοινωνία «δημιουργεί» τις γνώμες, ένα φαντασιακό προϊόν, οι οποίες έχουν την τάση να είναι ενάντια τόσο στην παράδοση, όσο και στον ορθό Λόγο. Ενέχουν δηλαδή ένα στοιχείο υστερίας, έτσι ώστε γίνονται εύκολα αντικείμενο δημαγωγικής εκμετάλλευσης και λαϊκισμού στον βαθμό που δεν ελέγχονται από τον ορθό λόγο.

Η τελευταία περίπτωση ισχύει ιδιαίτερα όταν επικρατήσει στην τηλεόραση ο ελεύθερος ανταγωνισμός, γιατί η πίεση του κέρδους οδηγεί στην προσαρμογή στον «ελάχιστο κοινό παρονομαστή» του γούστου και της νοημοσύνης του κοινού. Αυτό ισχύει για τα διάφορα «λαοφιλή» προγράμματα, δεν ισχύει τόσο για τις ειδήσεις· εδώ αναγκάζεται η κρατική τηλεόραση να μη γίνεται απλώς φερέφωνο της κυβέρνησης.

4) Οι ταξικές διαφορές χάνουν τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους· η ύπαρξη των ΜΜΕ τις εξασθενεί και τις μεταμφιέζει. Οι διαφορές του «κοινού» δεν

αναπαράγουν άμεσα τις ταξικές διαφορές, και οι εφημερίδες ή τα ΜΜΕ που συνειδητά έχουν «ταξικό» περιεχόμενο χάνουν την πειστικότητα τους, γιατί έχουν αναγκαστικά δόγμα και «διδασκαλικό» τόνο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πια τάξεις· απλώς οι διαφορές ανάμεσά τους είναι πιο πολυσύνθετες και λιγότερο ξεκάθαρες απ' ό,τι τον 19ο αιώνα και υπερπροσδιορίζονται από το φαινόμενο της μάζας και της «κοινής γνώμης». Δηλαδή σημασία έχει το πώς εμφανίζονται και γίνονται αντιληπτά από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές τα ταξικά συμφέροντά τους, μέσα από διάφορες διαμεσολαβήσεις. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις τάξεις μεταβάλλονται πάντα σε συγκρούσεις ανάμεσα σε μάζες (λίγο ή πολύ οργανωμένες), και αυτό σημαίνει συγκρούσεις ανάμεσα σε πάθη, μυθολογίες και ιδεολογίες.

Η ύπαρξη του «κοινού» έχει συνέπειες και για τα πολιτικά κόμματα· για να έχει «επιτυχία» η δραστηριότητά τους, για να δημιουργήσουν «γεγονότα», είναι υποχρεωμένα να γίνουν γνωστά μέσω του τύπου, του ραδιοφώνου, της τηλεόρασης. Έτσι οδηγούνται σε συνεχή «αναδιοργάνωση» του προγράμματος και του κοινού· από κόμματα «μάζας» έγιναν κόμματα «κοινού». Ο σύγχρονος λαϊκισμός έχει ανάγκη από τα ΜΜΕ, και οι φανατισμένοι οπαδοί των κομμάτων που αλληλοδέρνονται στους δρόμους θα έπρεπε να ανήκουν στο παρελθόν. (Η υπάρχουν ακόμα οι συμπλοκές στα σχολεία και τα πανεπιστήμια, τελευταίο καταφύγιο της παλιάς, αυθόρμητης και προφορικής επικοινωνίας).

Το παλιό λαϊκίστικο κόμμα της μάζας αποτελείτο από τους οπαδούς και έναν αρχηγό, τα νέα κόμματα του «κοινού» αποτελούνται από συνεχώς μεταβαλλόμενες συμμαχίες ομάδων, στις οποίες σημαντικό ρόλο παίζει ο έλεγχος των ΜΜΕ· έτσι στις εκλογές δεν επιβάλλονται τόσο οι πολιτικά ικανοί ή τα προγράμματα, αλλά οι «φωτογενείς», εκείνοι που έχουν μεγαλύτερη επιτυχία στην τηλεόραση και είναι «τηλεοπτικοί». Ο πολιτικός χάνει ανεπανάληπτα την προσωπικότητά του και τη συνείδησή του, που πρέπει να έχει πάντα ακόμα και ενάντια στο κοινό του, και γίνεται απλός «σωσίας», αναπαραγωγή των φαντασιακών εικόνων και επιθυμιών του κοινού -ο διάλογος μαζί του δεν είναι έτσι δυνατός.

Έτσι η πολιτική χάνει το νόημά της και γίνεται θέαμα, το οποίο είναι φαντασματική οθόνη που καλύπτει το παιχνίδι της εξουσίας που παίζεται από μια ολιγαρχία. Βέβαια το παιχνίδι της εξουσίας πάντα απαιτούσε ένα θέατρο, αυτό δεν είναι καινούργιο φαινόμενο· απλώς η δημοκρατία υποσκάπτεται τελικά στον βαθμό που αυτό το θέαμα γίνεται κάτι που η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών

παραδέχεται. Αυτός ο κίνδυνος υπάρχει, μόνο που οι προειδοποιήσεις των δογματικών, παραδοσιακών ομάδων δεν οδηγούν πουθενά, γιατί δεν έχουν καταλάβει τις αλλαγές στην πραγματικότητα.

Το γόητρο το οποίο σήμερα απαιτείται από έναν πολιτικό είναι μια παραλλαγή του χαρίσματος, με το οποίο παραδοσιακά οι αρχηγοί συγκινούσαν τις μάζες. Η έννοια της εξουσίας περιλαμβάνει τόσο την εξουσία στα σώματα, μέσω της βίας ή της απειλής βίας, όσο και στις ψυχές, μέσω της σαγήνευσης, του γοήτρου. Αυτό δεν σημαίνει ότι το γόητρο είναι πάντα κάτι το αρνητικό ή το απορριπτέο· δημοκρατικοί ηγέτες όπως ο Ρούσβελτ, ο Μπραντ ή ο Γκορμπατσόφ, διαθέτουν αυτό το γόητρο, που δεν έχει καμιά σχέση με τη σαγήνευση που εξασκούσαν οι Μουσολίνι, Χίτλερ, Στάλιν. Παρ' όλ' αυτά, το γόητρο είναι κάτι άνισα κατανεμημένο, μόνο λίγοι το έχουν· μια δημοκρατία που το καλλιεργεί ή το έχει ανάγκη, όσο διαφοροποιημένος και αν είναι ο αρχηγός του κόμματος ή της κυβέρνησης, δεν είναι ρεπουμπλικανική.

Αναφέρουμε εδώ συνειδητά τον λατινικό όρο, ο οποίος δυστυχώς δεν υπάρχει ακόμη στα ελληνικά: «Ρεπούμπλικα», σημαίνει κάτι παραπάνω από δημοκρατία· σημαίνει το πώς είναι συγκροτημένη η δημοκρατία, έτσι ώστε ο κάθε πολίτης να έχει αυτόνομη γνώμη και δυνατότητα επέμβασης που την υλοποιεί. Η δημοκρατία, ως γενικός όρος «κυριαρχία των πολλών», σημαίνει συχνά τη μαζοποίηση των πολιτών, ώστε οι χαρισματικοί ηγέτες (οι αρχαίοι ελληνικοί τύραννοι) να είναι γέννημα της δημοκρατίας. Η σύγχρονη δημοκρατία των ΜΜΕ δεν είναι ρεπουμπλικανική, γιατί τα ΜΜΕ κατακλύζουν το κοινό με τη λατρεία των «ستارς», στους οποίους υπάγονται και οι πολιτικοί, όπως και οι ποδοσφαιριστές ή οι ηθοποιοί.

[...] Η εξουσία των δημοσιογράφων μπορεί να πάει πολύ μακριά, στον βαθμό που οι δημοσιογράφοι έχουν το χάρισμα του υπνωτιστή, τη γνώση των αδυναμιών του κοινού: Ηδονοβλεψία, κουτσομπολιό, ξεδιαντροπιά, αδιακρισία, φθόνο, μίσος, άγχος κ.τ.λ. Η κινητοποίηση αντίθετα της γενναιοδωρίας και των καλών αισθημάτων (όταν αυτά είναι γνήσια) δεν «συμφέρει», γιατί δεν οδηγεί πολύ μακριά στην πολιτική· τα «καλά» αισθήματα δεν «οργανώνονται», γιατί απαιτούν ατομική στράτευση, υπευθυνότητα και αυτοθυσία, πράγματα όλα τα οποία φοβούνται ως δύσκολα οι άνθρωποι.

Αντίθετα, η αποκάλυψη των «κακών» αισθημάτων οργανώνεται εύκολα, γιατί είναι το αποτέλεσμα της ψυχικής παλινδρόμησης της μάζας ή του κοινού. Έτσι

απελευθερώνεται η λανθάνουσα ορμή για καταστροφή· μπορεί κανείς πάντα να καταγγείλει ή να συκοφαντήσει κάποιον δημοσίως, με αποτέλεσμα να γίνει «δόλωμα» και αποδιοπομπαίος τράγος του κοινού, προκειμένου να συγκαλυφθούν άλλα, πραγματικά κακώς κείμενα του ίδιου του κοινού. Η συκοφαντία είναι το συμβολικό στοιχείο της υπόθεσης· όλη η στρατηγική της εξουσίας και του μάρκετινγκ βασίζεται στη δυνατότητα εξαπάτησης του κοινού, όχι με αφελή τρόπο (κουτοπόνηρο και χωριάτικο), αλλά με έμμεσο, λεπτό και υπολογισμένο τρόπο, με τη συμμετοχή και τη συννενοχή του κοινού. Η υποβολή του κοινού είναι τέχνη· η ικανότητα του να προσελκύεις την προσοχή του μέσω «αποκαλύψεων», σκανδάλων, υπερβολών και επαναλήψεων.

Ιδιαίτερα το τελευταίο οδηγεί στη δημιουργία στερεοτύπων. Παράδειγμα είναι τα στερεότυπα της σταλινικής «ξύλινης γλώσσας», έτσι όπως παράγονται στα στείρα και ανιαρά άρθρα των σταλινικών εντύπων. Παρ' όλη την ανία που προκαλούν, οι οπαδοί τα διαβάζουν με θρησκευτική ευλάβεια· αυτό εξηγεί το αίνιγμα, γιατί στα άρθρα αυτά επαναλαμβάνονται για πολλοστή φορά εκείνα τα δόγματα, τα οποία δίνουν τροφή στην πίστη των οπαδών, τους αποκοιμίζουν διανοητικά και τους παρέχουν ψυχολογική ασφάλεια. Όταν η επανάληψη των στερεοτύπων, μαζί με τη συννενοχή του κοινού (δηλαδή την εκμετάλλευση του άγχους και του υπάρχοντος αισθήματος ενοχής των ανθρώπων) και την αποπληροφόρησή του γίνει επίσημο εργαλείο κυριαρχίας στους ανθρώπους, τότε έχουμε την «πλύση εγκεφάλου».

Πηγή: Αποσπάσματα από το βιβλίο «Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού» (κεφάλαιο «Η διαδικασία της ταύτισης»), του Θάνου Λίποβατς (καθηγητής Πολιτικής Ψυχολογίας)